

Upamiętnienia partnerstw zagranicznych w krajobrazie polskich gmin. Przypadek powiatu gnieźnieńskiego

Studia Regionalne i Lokalne

Nr 4(94)/2023

© Autorzy 2023

ISSN 1509-4995

E-ISSN 2719-8049

doi: 10.7366/1509499549407

Igor Ksenicz

Instytut Kultury Europejskiej UAM, ul. Kostrzewskiego 5-7, 62-200 Gniezno, Polska;
e-mail: igor.ksenicz@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0002-5286-0040

Streszczenie

Celem artykułu jest prezentacja zagadnienia upamiętnień partnerstw zagranicznych gmin obecnych w przestrzeni publicznej. Jako studium przypadku wybrano gminy powiatu gnieźnieńskiego. Autor poddał wstępnej weryfikacji następującą hipotezę: mimo że współpraca zagraniczna jest nieobowiązkowym i drugorzędnym zadaniem gmin, ich władze upamiętniają ją jako manifestację swoich ambicji międzynarodowych. Bazę źródłową stanowiły: dane zastane, wywołane dane bezpośrednio (informacje z urzędów gmin), a także dokumentacja fotograficzna wykonana podczas wyjazdów terenowych. Zidentyfikowane upamiętnienia przyjęły różne formy: tablic powitalnych na wjeździe do gminy, pomników oraz nazwy placu. Ustanowiono je w ważnych dla gmin lokalizacjach. W przypadku jednego z pomników doszło do przeniknięcia się dyplomacji państwowej i paradyplomacji.

Słowa kluczowe

paradyplomacja, współpraca bliźniacza, gminy, krajobraz kulturowy, upamiętnienia, powiat gnieźnieński

Commemorating Foreign Partnerships in the Landscape of Polish Municipalities: The Case of the Gniezno District

Abstract

The aim of the article is to depict the issue of commemorating foreign partnerships of municipalities present in the public space. The municipalities of the Gniezno district were selected as a case study. The author initially verified the following hypothesis: although foreign cooperation is an optional and secondary task of municipalities, their authorities commemorate it as a manifestation of their international ambitions. The source base was: secondary data, first-hand sources (information from town halls), as well as photographic documentation made during field trips. The identified commemorations took various forms: welcome boards at the entrance to the municipality, monuments, and the name of the square. They were established in locations important to the municipalities. In the case of one of the monuments, state diplomacy and paradiplomacy merged.

Keywords

paradiplomacy, twinning, municipalities, cultural landscape, commemorating, Gniezno district

Celem artykułu jest prezentacja zagadnienia upamiętnień partnerstw zagranicznych gmin obecnych w przestrzeni publicznej. Tematu tego w zasadzie nie poruszano do tej pory w polskiej literaturze naukowej, mimo że różnego rodzaju symbole – w postaci m.in.: tablic przydrożnych, nazw ulic i placów, drogowskazów – są dość powszechnym elementem lokalnego krajobrazu. Wyjątek stanowi artykuł Jarosława Jańczaka (2018), który zajął się wycinkiem problemu – symbolicznymi manifestacjami integracji w granicznych miastach bliźniaczych.

Jako studium przypadku wybrane zostały gminy powiatu gnieźnieńskiego, a więc najbliższe otoczenie ośrodka akademickiego autora. Powiat gnieźnieński wydaje się dobrym obiektem badań pilotażowych, ponieważ składa się z różnych gmin: miejskiej (Gniezno), miejsko-wiejskich (Czarniejewo, Kłecko, Trzemeszno, Witkowo) i wiejskich (Gniezno, Kiszkowo, Łubowo, Mieleszyn, Niechanowo). Gniezno można zaliczyć do kategorii miast średnich (20–100 tys. mieszkańców),

pozostałe miasta (Czarniejewo, KłECKO, Trzemeszno, Witkowo) – do miast małych (do 20 tys. mieszkańców)¹. Ludność gmin wiejskich uczestniczących w badaniu nie przekracza 10 tys. mieszkańców², z wyjątkiem gminy wiejskiej Gniezno, gminy „obwarzankowej” stanowiącej „sypialnię” miasta Gniezno.

Hipoteza, która zostanie poddana wstępnej weryfikacji, brzmi: mimo że współpraca zagraniczna jest nieobowiązkowym i drugorzędnym zadaniem gmin, władze polskich jednostek samorządu terytorialnego (dalej: JST) upamiętniają ją jako manifestację swoich ambicji międzynarodowych. Sprawdzenie tego twierdzenia wymaga postawienia kilku pytań badawczych: Jakiego rodzaju upamiętnienia partnerstw zagranicznych tworzą gminy? W jakich miejscach są one zlokalizowane? Jakie motywy towarzyszyły ich ustanowieniu? Jakie funkcje symboliczne pełnią? Bazę źródłową stanowić będą: dane zastane, wywołane dane bezpośrednie (informacje z urzędów gmin), a także dokumentacja fotograficzna wykonana podczas wyjazdów terenowych.

Współpraca zagraniczna gmin

Współpraca zagraniczna władz subpaństwowych ma bardzo bogatą literaturę, zarówno polską, jak i zagraniczną, nie wydaje się zatem konieczne, by szeroko ją w tym miejscu omawiać. Warto natomiast podkreślić, że zagadnienie to doczekało się wielu nazw, takich jak m.in.: współpraca terytorialna, współpraca zdecentralizowana, dyplomacja samorządowa, dyplomacja subpaństwowa. W literaturze światowej najczęściej stosowanym terminem, którym coraz śmielej posługuje się również polska nauka, jest „paradyplomacja” (por. Mesa Bedoya i in. 2023; Modzelewski 2019). W odniesieniu do relacji zagranicznych jednostek najniższego szczebla podziału terytorialnego używa się też pojęć: *twinning* (współpraca bliźniacza), współpraca partnerska, partnerstwa miast, miasta partnerskie, *twin cities* (miasta bliźniacze), *sister cities* (miasta siostrzane), dyplomacja miast i innych. Polskie prawo posługuje się konstytucyjnym terminem „współpraca ze społecznościami lokalnymi i regionalnymi innych państw”³ oraz pojęciem „współpraca zagraniczna”⁴, gdy mowa jest o aktywności międzynarodowej województw („współpracy województwa ze społecznościami regionalnymi innych państw”⁵). W ten sposób ustawodawca wyraźnie rozróżnił politykę zagraniczną, którą prowadzi Rada Ministrów⁶, i współpracę zagraniczną, którą mogą realizować JST i która powinna być zgodna z polityką zagraniczną państwa.

Paradyplomacja jest zjawiskiem masowym. Zgodnie z dostępnymi wynikami badań od 41% do 72% polskich JST prowadzi współpracę ze społecznościami lokalnymi i regionalnymi innych państw (Ksenicz 2018, s. 150). W ostatnim sondażu ogólnoeuropejskim, przeprowadzonym w latach 2009–2010 przez Radę Gmin i Regionów Europy⁷ (Council of European Municipalities and Regions, CEMR), zidentyfikowano 39 508 partnerstw (Council of European Municipalities and Regions 2010). Polskie samorzady – z 3508 relacjami – zajęły w nim trzecie miejsce, za francuskimi (6776) i niemieckimi (6048).

Różne są motywy paradyplomacji. Ich klasyfikacji podjęła się Hanna Dumała (2010). W kontekście upamiętnień partnerstw zagranicznych gmin najistotniejszy wydaje się, po pierwsze, motyw budowy zaufania i rozwoju przyjaznych stosunków: „paradyplomacja służy [...] konstruowaniu przyjaznego zewnętrznego otoczenia społeczno-politycznego, mającego istotne znaczenie dla prawidłowego funkcjonowania i rozwoju [subpaństwowych jednostek terytorialnych]” (Dumała 2010, s. 70–71); po drugie, motyw budowania prestiżu subpaństwowej jednostki terytorialnej – „wizerunku silnego, dojrzałego uczestnika stosunków międzynarodowych” (Dumała 2010, s. 74); po

¹ Gniezno (gmina miejska) – 64 916; Czarniejewo: miasto – 2566, obszar wiejski – 4647; KłECKO: miasto – 2594, obszar wiejski – 4671; Trzemeszno: miasto – 7462, obszar wiejski – 6461; Witkowo: miasto – 7529, obszar wiejski – 5572.

² Gniezno (gmina wiejska) – 13 800; Kiszkowo – 5206; Łubowo – 7051; Mieleszyn – 3719; Niechanowo – 5972. Wszystkie dane statystyczne zgodnie z tab. 21 stanowiącą załącznik do (Kacperczyk i in. 2022).

³ Art. 172 ust. 2 Konstytucji.

⁴ Tak zatytułowany jest rozdział 6 ustawy o samorządzie województwa (art. 75–77).

⁵ Art. 76 ust. 1 ustawy o samorządzie województwa.

⁶ Art. 146 ust. 1 Konstytucji.

⁷ Europejska organizacja parasolowa zrzeszająca krajowe organizacje samorządowe. Polskimi członkami CEMR są Związek Miast Polskich oraz Związek Powiatów Polskich.

trzecie, motyw budowy „Europy obywateli” i „Europy bez granic”⁸: „paradyplomacja i współpraca terytorialna pomagają, z jednej strony, odbudować kontakty między społecznościami i obszarami przedzielonymi granicami państwowymi, z drugiej – konstruować zupełnie nowe kontakty społeczne, polityczne, ekonomiczne mimo istniejących (tylko formalnie lub realnie) granic. Ten aspekt działania subpaństwowych jednostek terytorialnych jest szczególnie ważny z punktu widzenia integracji europejskiej, bowiem [...] jej celem «nie jest zbliżanie państw, ale zbliżanie ludzi»” (Dumała 2010, s. 74–75).

Na podstawie analizy danych zastanych⁹ udało się ustalić, że z 10 gmin powiatu gnieźnieńskiego¹⁰ współpracę zagraniczną prowadzi sześć: Gniezno (miasto), Kiszkowo, Kłecko, Łubowo, Trzemeszno oraz Witkowo. Szczególny jest przypadek Trzemeszna, ponieważ jego dziewięciu partnerów zagranicznych wskazywanych w sondażach¹¹ to w istocie gminy uczestniczące we wspólnych projektach realizowanych w ramach programu Komisji Europejskiej „Europa dla Obywateli”. Poza projektami nie wiąże ich jednak żaden oficjalny dokument taki jak porozumienie czy list intencyjny.

Gdy mowa o sformalizowanych partnerstwach, najwięcej – bo aż osiem – wykazuje gmina miejska Gniezno¹². Pierwsza stolica Polski współpracuje z miastami: Anagni (Włochy), Ostrzyhom (Esztergom; Węgry), Falkenberg (Szwecja), Humań (Umań; Ukraina), Radziwiliszki (Radviliškis; Litwa), Saint-Malo (Francja), Spira (Speyer, Niemcy) oraz Veendam (Niderlandy). W 2022 r., w geście solidarności z Humaniami, Gniezno oficjalnie zerwało kontakty z rosyjskim Siergijew Posadem, które nawiązano 15 lat wcześniej (Uchwała nr XLVI/649/2022). Po trzech partnerów mają gminy Łubowo (Eschede, Niemcy; Saint-Jouan-des-Guérets, Francja; Nin, Chorwacja) i Witkowo (Am Dobrock, obecnie gmina zbiorowa Land Hadeln, Niemcy; Samhorodek, Ukraina; Geetbets, Belgia). Z jedną gminą zagraniczną współpracują Kiszkowo (Günthersleben-Wechmar, obecnie gmina Drei Gleichen, Niemcy) oraz Kłecko (Rosche, Niemcy).

W literaturze można spotkać się z postulatem koordynacji aktywności międzynarodowej wszystkich szczebli samorządu terytorialnego. Swego rodzaju klastry współpracy zagranicznej, powołane przez województwa, powiaty i gminy, umożliwiłyby rozszerzenie zakresu kooperacji i zmniejszenie jej kosztów (Skorupska 2015, s. 66). Jeśli spojrzeć pod tym kątem na gminy powiatu gnieźnieńskiego, to powyższe zalecenie realizowane jest w ograniczonym wymiarze. Miasto Gniezno współpracuje z Humaniami, a powiat gnieźnieński z rejonem humańskim. Wieloletnie partnerstwo łączy województwo wielkopolskie i francuską Bretanię, z bretońskimi gminami zaś współpracują miasta Gniezno (Saint-Malo) i Łubowo (Saint-Jouan-des-Guérets). W Dolnej Saksonii, która również jest partnerem Wielkopolski¹³, gminy bliźniacze znalazły sobie: Łubowo (Eschede), Witkowo (Land Hadeln) oraz Kłecko (Rosche).

⁸ Pozostałe zidentyfikowane przez Dumalę motywy paradyplomacji to: motyw kompetencyjny (formalno-prawny), efektywności zarządzania (prakseologiczny), mobilizacji endogenicznego potencjału społeczno-gospodarczego, rozwoju gospodarczego i wzrostu konkurencyjności, reprezentacji i promocji, wpływu, pozyskania zewnętrznych środków finansowych, emancypacyjny, tożsamości, sanacji ekologicznej oraz dawcy pomocy rozwojowej.

⁹ Analiza obejmowała: strony internetowe gmin, wyniki badań sondażowych przeprowadzonych przez Związek Miast Polskich (Związek Miast Polskich 2009) oraz bazę partnerstw opracowaną na zlecenie samorządu województwa wielkopolskiego w 2015 r. (w zbiorach autora).

¹⁰ Warto nadmienić, że powiat gnieźnieński również nawiązał współpracę międzynarodową. Jego partnerami są: powiat Teltow-Fläming (Niemcy), miasto Browary (Ukraina), miasto Magdeburg (Niemcy) oraz rejon humański (Ukraina).

¹¹ Miggiano (Włochy), Chios (Grecja), Suchindol (Bułgaria), Zadvarje (Chorwacja), Kunszentmiklós (Węgry), Băicoi (Rumunia), Țițărieni (Mołdawia), Xagħra (Malta), Ƙekava (Łotwa).

¹² W oficjalnych dokumentach i na stronie internetowej miasto Gniezno stosuje oryginalne, niespolszczone nazwy miast partnerskich.

¹³ Regionami partnerskimi województwa wielkopolskiego w Niemczech, oprócz Dolnej Saksonii, są kraje związkowe: Berlin, Brandenburgia i Hesja.

Ramy interpretacyjne: krajobraz kulturowy i studia nad pamięcią

Jak zaznaczono na wstępie, gminy stosunkowo często manifestują swoją współpracę zagraniczną w przestrzeni publicznej. W niniejszym tekście przestrzeń ta będzie rozumiana jako krajobraz. Jego kulturowe ujęcie nawiązuje do humanistycznej koncepcji krajobrazu, która w analizie przestrzeni stosuje metody nauk humanistycznych i społecznych obok metod charakterystycznych dla nauk przyrodniczych (Myga-Piątek 2012, s. 51). „W myśl tego kierunku krajobraz jest zapisem, swoistą kliszą, na której zostały utrwalone dziejowe procesy społeczno-gospodarcze zachodzące na podłożu przyrodniczym” (Myga-Piątek 2012, s. 53). Zapis ten należy traktować jako „tekst kultury, w którym zakodowane są znaczenie i sens, przez co człowiek także może lepiej zrozumieć sens własnej egzystencji” (Myga-Piątek 2012, s. 54). Krajobrazy kulturowe (np. krajobrazy rolnicze, osadnicze) zaliczane są do krajobrazów antropogenicznych, czyli różnorodnych krajobrazów przekształconych przez człowieka (Myga-Piątek 2012, s. 57). Urszula Myga-Piątek zdefiniowała krajobrazy kulturowe jako „dające się wyodrębnić fragmenty powłoki geograficznej (zróżnicowane typologicznie i toponimicznie), cechujące się specyficzną organizacją przestrzenną, będącą rezultatem zamierzonej (celowej) działalności człowieka, która decyduje o ich zróżnicowanej strukturze, funkcjach i cechach fizjonomicznych. Tak pojmowany krajobraz składa się ze składników pochodzenia przyrodniczego i antropogenicznego (kulturowego), które wzajemnie ze sobą oddziałują” (2012, s. 61). Cytowana autorka ustaliła szereg prawidłowości cechujących krajobraz kulturowy. W kontekście dalszych rozważań należy wskazać na następujące: „spełnia [on] określone funkcje wynikające z ewolucji dziejowej obszaru lub nadawanych mu przez człowieka cech, ról i znaczeń”; „może stanowić wizerunek regionu”; „jest źródłem informacji (treść krajobrazu) i symboliki – przez analizę i ocenę kondycji jego składników można odczytać jego historię i przewidywać dalszy rozwój” (Myga-Piątek 2012, s. 62). Spośród szeregu czynników kształtowania krajobrazu kulturowego¹⁴ za najważniejsze uznane zostaną czynniki polityczne i administracyjno-prawne, do których zalicza się m.in.: nowe podziały polityczne wskutek wojen, zaborów i zmian przynależności państwowej; manifestację siły politycznej (władzy w krajobrazie); poziom kreatywności i wiedzy (świadomości) władz lokalnych (Myga-Piątek 2012, s. 73). Przedmiotem analizy będą współczesne krajobrazy osadnicze, zarówno wiejskie, jak i miejskie. W tych pierwszych obserwuje się procesy globalizacyjne (Myga-Piątek 2012, s. 130), w tych drugich zaś – globalizacyjne (Myga-Piątek 2012, s. 135).

Pomocna dla dalszego wywodu może okazać się typologia symbolicznych manifestacji współpracy transgranicznej zaproponowana przez Jarosława Jańczaka (2018) na podstawie obserwacji poczynionych w granicznych miastach bliźniaczych. Autor ten wyróżnił trzy rodzaje takich manifestacji: pomniki, nazewnictwo przestrzeni publicznej (toponimie) oraz zabiegi retoryczne (branding) miast partnerskich. Należy przy tym zwrócić uwagę na zmienne zastosowane przez Jańczaka przy analizie symboli miast podzielonych:

- 1) datę ustanowienia granicy państwowej dzielącej miasta;
- 2) doświadczenia konfliktu i współpracy między sąsiadującymi państwami;
- 3) homogeniczność kulturalną.

Co do zasady granice ustanowione wcześniej skłaniają do współpracy oddolnej. W przypadku granic względnie młodych integracja jest bardziej intensywna, ale inspirowana przez władze centralne. Doświadczenia konfliktu i współpracy są odbiciem relacji międzypaństwowych. Zdarzało się, że ustanowienie granicy w wyniku wojny doprowadzało do erozji wcześniej istniejącej kultury przygranicznej. Zarazem pokojowa koegzystencja sąsiadujących państw pomagała wcześniej nawiązywać współpracę transgraniczną bez konieczności przełamania barier historycznych. Homogeniczność kulturalna dotyczy tych miast podzielonych, w których po obu stronach granicy dominują przedstawiciele jednego narodu czy etnosu, czego przykładem jest granica słowacko-węgierska: Węgrzy stanowią większość mieszkańców również po słowackiej stronie pogranicza. Jednorodność kulturowa stymuluje oddolną współpracę transgraniczną (Jańczak 2018, s. 5–6).

Symbolika pomników współpracy transgranicznej jest zróżnicowana. W przypadku państw „starej” UE o konfliktowej historii (np. Niemiec i Francji) upamiętnienia prezentują miasta jako „budowniczych integracji”. Gdy spojrzy się na nowe państwa członkowskie i ich obarczone konfliktami

¹⁴ Czynniki: przyrodnicze, demograficzno-biopsychiczne populacji, społeczne, ekonomiczne, historyczno-kulturowe, religijne, polityczne i administracyjno-prawne, technologiczno-cywilizacyjne.

granice (np. polsko-niemiecką), pomniki ukazują podzielone miasta bliźniacze jako „prekursorów reintegracji”. Miasta położone na granicy o pokojowym doświadczeniu nie nawiązują w swoich upamiętnieniach do idei europejskiej, skupiając się na wymiarze lokalnym i regionalnym. Przekaz, który za sobą niosą, można by określić jako „dobre małżeństwo”. Takie obiekty można zaobserwować na granicach: niderlandzko-belgijskiej, szwedzko-fińskiej i niemiecko-szwajcarskiej. Oprócz upamiętnień współpracy w miastach transgranicznych obserwuje się również symboliczne procesy redemarkacji. Tam, gdzie dominowały doświadczenia współpracy i granice zostały zniesione, w przestrzeni publicznej umieszcza się obiekty przywołujące wcześniejszy podział, np. symboliczne linie graniczne. Jańczak odnotował takie monumenty w miastach: niemiecko-szwajcarskich, niemiecko-austriackich, niderlandzko-belgijskich, szwedzko-fińskich i niderlandzko-niemieckich. Redemarkacja widoczna jest również na pograniczach o konfliktowej historii, przy czym tam pomniki stawiane są samodzielnie przez jedną ze stron. Symbolizują one dominację nad sąsiadem lub separację od niego. Przykłady takich upamiętnień odnaleźć można na granicy węgiersko-słowackiej i estońsko-rosyjskiej (Jańczak 2018, s. 8–12).

Jańczak zaobserwował kilka prawidłowości. Po pierwsze, analizowane przez niego pomniki można uznać za symboliczną reakcję na zmieniającą się rzeczywistość integracji europejskiej. Po drugie, większość upamiętnień zlokalizowana jest w ważnych dla miast miejscach, np. w centrach, na głównych ulicach. Po trzecie, w większości były to lokalne inicjatywy, zgłaszane przez miejscowe władze lub lokalne organizacje. Po czwarte wreszcie, symboliczna redemarkacja wpisuje się w określone wzorce. Pierwszy widoczny jest na pograniczach jednorodnych kulturowo lub pokojowych. W tych miejscach upamiętnienia potwierdzają dobre relacje i wspólną transgraniczną tożsamość. Drugi wzorec można zaobserwować na konfliktowych pograniczach, zwłaszcza homogenicznych etnicznie. W przypadku Węgier i Słowacji przyczyną redemarkacji jest polityka jedności z rodakami za granicą, którą symbolizują pomniki św. Stefana stawiane przez Węgrów po obu stronach Dunaju. Słowacy traktują te upamiętnienia jako symbole dominacji sąsiadów z południa. W estońskiej Narwie pomnik – szwedzki lew – symbolicznie zwrócił miasto ku Europie, oddzielając je jednocześnie od Rosji (Jańczak 2018, s. 12–14). Symbolika europejska widoczna jest w nazewnictwie przestrzeni publicznej części granicznych znalazła swoje analizowanych przez Jańczaka miast. Model, który wyłania się z ich obserwacji, potwierdza ustalenia dotyczące pomników (Jańczak 2018, s. 15). Współpraca miast granicznych znalazła odzwierciedlenie również w ich branding, ustanawiają one bowiem wspólne nazwy, hasła promocyjne oraz identyfikację wizualną (Jańczak 2018, s. 15).

Upamiętnienia, jak sama nazwa wskazuje, mają kształtować pamięć, w domyśle zbiorową. Stąd też zasadnym poszerzeniem ram interpretacyjnych zjawiska, jakim są manifestacje gminnych partnerstw zagranicznych, wydają się studia nad pamięcią zbiorową (*memory studies*), w szczególności badania nad polityką historyczną (polityką pamięci). Tę ostatnią można zdefiniować jako „wszelkie celowe działania polityków i urzędników, które mają na celu utrwalenie, usunięcie lub redefinicję określonych treści pamięci społecznej” (Nijakowski 2006, s. 102). Wspomnianymi w definicji politykami i urzędnikami mogą być pracownicy samorządowi, ponieważ pamięć lokalna jest jednym z wielu rodzajów pamięci zbiorowej – obok np. pamięci narodowej, państwowej, regionalnej, religijnej, klasowej czy płciowej – które funkcjonują w jednym państwie i niekiedy różnią się od siebie (Borzyszkowska-Szewczyk 2017, s. 27). Pamięć kolektywna całego społeczeństwa przyjmuje, za Jamesem Wertschem (2002, s. 44), trzy możliwe postaci: jednorodną, dopełniającą i konkurującą. Jednorodna, najrzadsza, występuje wtedy, gdy wszystkie grupy tworzące społeczeństwo pamiętają i interpretują historię w podobny sposób. Dopełniająca, najczęstsza, składa się z pamięci różnych grup, które uzupełniają się tworząc pełniejszy obraz, przy czym te składowe pamięci nie są wobec siebie sprzeczne. Pamięć konkurująca charakteryzuje te społeczeństwa, które są podzielone na tle interpretacji historii: różne grupy społeczne pamiętają to samo wydarzenie, ale w zupełnie inny sposób lub skupiają się na zupełnie innych aspektach.

Zależność między paradyplomacją a polityką pamięci można rozpatrywać na dwa sposoby: po pierwsze, jako wykorzystywanie historii przez władze lokalne w swojej współpracy zagranicznej (polityka historyczna jako instrument paradyplomacji). W ten sposób interpretuje ją Krzysztof Wasilewski (2021), który zaproponował bliższe przyjrzenie się lokalnemu (i transgranicznemu zarazem) wymiarowi polityki pamięci wobec dominującego w literaturze ujęcia międzypaństwowego. Po drugie, relację między paradyplomacją a polityką pamięci można rozumieć jako wykorzystywanie

współpracy zagranicznej przez władze lokalne w celu kształtowania lokalnej pamięci zbiorowej (paradyplomacja jako instrument lokalnej polityki historycznej). Upamiętnienia, o których będzie mowa niżej, dotyczą wydarzeń współczesnych. Trudno zatem doszukiwać się ich śladów w pamięci zbiorowej mieszkańców gmin. Lokalne władze uznały jednak swoje partnerstwa zagraniczne za rzecz na tyle istotną, żeby utrwalić ją w lokalnym krajobrazie, najczęściej w postaci pomnika lub nazwy ulicy czy placu. A zatem upamiętnienia te mają w przyszłości stać się nośnikami pamięci, czy też miejscami pamięci zgodnie z terminem wprowadzonym przez Pierre'a Norę (Szpociński 2008, s. 11–12; Różycki 2019, s. 145).

Za Lechem Nijakowskim pomniki można zdefiniować jako „obiekty intencjonalnie postawione w celu upamiętnienia jakiejś osoby, procesu czy zdarzenia, lub też celowo «ochrzczone» (w trakcie pewnego publicznego «ceremoniału») jako pomniki – obiekty sztuczne lub przyrodnicze” (2006, s. 67). Na podstawie pięciu kryteriów¹⁵ cytowany autor wyznaczył aż 34 typy pomników (Nijakowski 2006, s. 70–71). W kontekście dalszych analiz uwagę należałoby zwrócić na następujące: pomniki w ważnym miejscu publicznym¹⁶ (kryterium 1); pomniki poświęcone abstrakcyjnym uczuciom, stanom i ideom¹⁷ (kryterium 2); pomniki oznaczające¹⁸ (kryterium 4).

Nijakowski zaproponował cztery poziomy analizy „socjologii pomnika”: 1) estetyczny, 2) komunikacyjny, 3) mikrosocjologiczny i antropologiczny, 4) makrosocjologiczny i politologiczny. W kontekście estetyki autor konstatawał: „im ważniejszy pomnik, tym więcej przestrzeni się dla niego rezerwuje” (2006, s. 83). Piękno upamiętnienia jest sprawą wtórną: „brzydota formy pomnika najczęściej nie razi dlatego, że podstawowe znaczenie ma kategoria wzniosłości” (Nijakowski 2006, s. 83). Przekaz pomnika musi być prosty i zrozumiały dla przeciętnego człowieka, podczas gdy nadmierne obudowanie monumentu znaczeniami i symbolami „zagroza sukcesowi komunikacji” (Nijakowski 2006, s. 83). Nijakowski pisał o pomnikach z perspektywy ogólnopolskiej, ale jego rozważania można przenieść na grunt lokalny: na poziomie komunikacyjnym dokonuje się analiz „propagandowej funkcji pomnika, które pozwalają na wyjaśnienie miejsca lokalizacji, czasu otwarcia, skali pomnika i charakteru działań towarzyszących otwarciu i późniejszej dbałości o pomnik” (Nijakowski 2006, s. 86). W ujęciu mikrosocjologicznym i antropologicznym chodzi o odbiór pomnika przez mieszkańców, o jego osvajanie „w codziennych praktykach zwykłych ludzi” (Nijakowski 2006, s. 89). Jest to o tyle istotne w kontekście upamiętnień twinningu, że „połączenie analizy z poziomu drugiego i trzeciego pozwala na wyjaśnienie działań polityków lokalnych i regionalnych, którzy kształtują swoje komunikaty polityczne ze względu na intersubiektywne wtórne znaczenia pomnika. Czasami te wtórne znaczenia mogą wręcz zupełnie wyprzeć znaczenia pierwotne, które legły u podstaw zaprojektowania danej formy pomnika i jego ufundowania” (Nijakowski 2006, s. 89). Czwarty poziom analizy zakłada badanie upamiętnień „z perspektywy ich funkcji społecznych: podtrzymywania i kształtowania pamięci społecznej, mobilizowania grup, legitymizacji władzy, a także niezamierzonych konsekwencji «działania» pomnika: konfliktowania społeczności, podważania władzy państwowej [lokalnej] itd.” (Nijakowski 2006, s. 90).

Podobną do pomników funkcję symboliczną realizuje toponimia, czyli nazewnictwo ulic i placów. W literaturze można spotkać się z opinią, że jest ona drugorzędną formą pomników, „wywierającą jednakże na codzienne życie wpływ nawet większy niż pomniki w najbardziej podstawowym znaczeniu tego słowa” (Różycki 2019, s. 146). Jak zauważa Elżbieta Hałas, „praktyki nazewnicze nadają kwalifikację semiotyczną terytorium, tworząc przestrzeń społeczną w wymiarze kulturowym. W ten sposób znaczące elementy przestrzeni stają się wartościami” (2004, s. 130). W polskiej literaturze pamięcioznawczej toponimia pojawiała się do tej pory przede wszystkim w kontekście dekomunizacji.

¹⁵ Są to: 1) lokalizacja, 2) formalny przedmiot upamiętnienia, 3) nieformalny przedmiot upamiętnienia, 4) charakter upamiętnienia (aspekt komunikacyjny), 5) niestandardowe.

¹⁶ „Większość pomników postawiona jest w miejscu, które bezpośrednio nie jest powiązane z jego przesłaniem” (Nijakowski 2006, s. 75).

¹⁷ Za abstrakcyjną ideę można uznać zagraniczne partnerstwa gmin.

¹⁸ „Charakteryzuje [je] prosta, stereotypowa ikonografia. Wskazują one wprost na wydarzenie lub postać, które mają upamiętniać i podają stereotypową formułkę memoratywną. Mogą to być zarówno dzieła rzeźbiarskie, jak i architektoniczne oraz przestrzenne” (Nijakowski 2006, s. 78).

Kończąc rozważania teoretyczne, autor chciałby powrócić do hipotezy sformułowanej na wstępie. Pomimo rosnącego udziału obywateli w demokracji lokalnej wyjściowe założenie badawcze przewiduje, że inicjatorami upamiętnień współpracy zagranicznej gmin są przede wszystkim ich władze. Jak pisali Cezary Trutkowski i Sławomir Mandes w połowie pierwszej dekady XXI w., „demokratyczne formy uczestniczenia obywateli w podejmowaniu bieżących decyzji publicznych okazały się w znacznej mierze pozorne” (2005, s. 209), co wynikało ze słabości zorganizowanych grup mieszkańców. Korzystają z niej lokalne elity władzy: „gdy obywatele wyrażają wyłącznie osobiste interesy, władze bez przeszkód zajmują miejsce reprezentanta interesów całej społeczności” (Trutkowski, Mandes 2005, s. 208). Mimo upływu blisko dwóch dekad powyższa diagnoza pozostaje aktualna. W większości polskich JST ich władze niechętnie traktują mieszkańców jak „poważnych partnerów w dyskusji”, a radnych nadal uważa się za wystarczającą reprezentację społeczności. Ciągłe są w Polsce miejsca, w których „nie zakłada się w ogóle możliwości realnego dialogu, otwartego na możliwość zmiany decyzji władz. Z partycypacją utożsamiany jest jednokierunkowy przekaz informacji do mieszkańców, ewentualnie kosztowne cykliczne badania ich opinii” (Bugno-Janik 2023, s. 56).

Miasto Gniezno

Pierwsze analizowane upamiętnienie współpracy zagranicznej gmin powiatu gnieźnieńskiego to skwer im. Miasta Speyer w Gnieźnie. Przyczynkiem do nawiązania partnerstwa miast w 1992 r. była obecność katedry w każdym z nich. Współpracę Gniezno–Speyer należy określić jako aktywną i różnorodną, o czym świadczy długa lista wybranych wspólnych działań prezentowana na stronie internetowej Urzędu Miejskiego w Gnieźnie, obejmująca projekty realizowane do 2017 r. (Gniezno – Pierwsza Stolica Polski b.d.w.b). Na witrynie gnieźnieńskiego magistratu odnaleźć można informacje o inicjatywach przeprowadzonych również w latach późniejszych, 2020 i 2023.

Skwer im. Miasta Speyer zlokalizowany jest w centrum Gniezna, w parku Piastowskim okalającym jezioro Jelonek, przy kluczowym dla miejskiego układu komunikacyjnego skrzyżowaniu ulic Poznańskiej (droga krajowa 15) i Łaskiego (droga wojewódzka 190). W pobliżu skweru znajdują się obiekty istotne z punktu widzenia historii nie tylko Gniezna, ale i całej Polski: wzgórze Lecha i znajdująca się na nim archikatedra gnieźnieńska – siedziba prymasów Polski. Na placu św. Wojciecha u podnóża wzgórza Lecha Jan Paweł II odprawił msze święte podczas swoich pielgrzymek w latach 1979 i 1997.

Skwer ustanowiono w 2009 r. uchwałą Rady Miasta Gniezna (Uchwała Nr XL/459/2009). Za jej przyjęciem radni zagłosowali jednogłośnie (Protokół nr XL/2009, s. 31). Uroczyste otwarcie skweru miało miejsce 24 kwietnia 2010 r. w trakcie wizyty delegacji Spiry na czele z nadburmistrzem Wernerem Schinellerem. Oprócz nadania nazwy na skwerze umieszczono również pamiątkowy kamień z dwujęzyczną tablicą, na której znalazły się podpisy ówczesnego prezydenta Gniezna Jacka Kowalskiego oraz nadburmistrza Schinellera. O motywacji radnych można się dowiedzieć z uzasadnienia do uchwały: skwer upamiętnia „wieloletni[a], trwając[a] od 6 kwietnia 1992 roku, współprac[ę] z niemieckim miastem Speyer”, stanowiąc zarazem „nasz dowód uznania dla owocnej współpracy” oraz odwzajemnienie analogicznego gestu władz Spiry, które jeden z placów nazwały na cześć polskiego partnera. Stało się to w 2007 r. Miasto Speyer uhonorowało w podobny sposób inne miasta bliźniacze. Niedaleko od placu Miasta Gniezna (Platz der Stadt Gniezno) zlokalizowany jest również plac Miasta Chartres, a w bardziej oddalonych częściach Spiry – plac Miasta Rawenna oraz plac Miasta Kursk¹⁹.

¹⁹ Szacuje się, że 70% niemieckich miast zakończyło współpracę z partnerami rosyjskimi po pełnowymiarowej agresji na Ukrainę w 2022 r. Władze Spiry postanowiły nie zrywać kontaktów z Kurskiem (Korelus-Bruder 2022).

Zdjęcie 1. Widok na skwer im. Miasta Speyer od południowego wschodu. Po prawej stronie archikatedra gnieźnieńska

Źródło: fot. autora. Wszystkie zdjęcia wykonano w sierpniu 2023 r.

Zdjęcie 2. Tablica informacyjna skweru im. Miasta Speyer

Źródło: fot. autora.

Zdjęcie 3. Kamień pamiątkowy na skwerze im. Miasta Speyer

Źródło: fot. autora.

Warto odnotować, że w parku Piastowskim znajduje się jeszcze jedno upamiętnienie, które nie jest – co prawda – związane z miastem partnerskim Gniezna, ale ma charakter międzynarodowy. Nieopodal budynku Muzeum Początków Państwa Polskiego oraz krzyża ustanowionego z okazji 2000 lat chrześcijaństwa stoi pomnik przyjaźni polsko-azerbejdżańskiej w formie „skierowanych ku sobie liści dębu” (Gniezno – Pierwsza Stolica Polski b.d.w.a), na których umieszczono słowa prezydenta Azerbejdżanu Hejdara Alijewa²⁰ i Jana Pawła II: „niepodległość Polski, jak i Azerbejdżanu, jest wieczna, nieodwracalna i tworzy zręby naszej współpracy”; „przybyłem do tego starożytnego kraju²¹, niosąc w sercu podziw dla jego bogatej kultury. [...] Życzę Azerbejdżanowi i jego szlachetnemu narodowi pomyślności, rozwoju oraz pokoju”. Inicjatorem postawienia monumentu „wdzięczności dla narodu polskiego” były władze Azerbejdżanu, które sfinansowały również jego budowę (Pomnik przyjaźni... 2013). Jak można przeczytać w uzasadnieniu do uchwały w sprawie wzniesienia pomnika, jest on poświęcony „pamięci wybitnych Polaków, zasłużonych dla Republiki Azerbejdżanu” (Uchwała nr XIII/129/2011). W trakcie dyskusji nad projektem uchwały jeden z gnieźnieńskich radnych wysoko ocenił wartość artystyczną pomnika: „zaznaczył, że cieszy się, iż tak ładny pomnik stanie w Gnieźnie. Podkreślił, że jest to dzieło artystyczne z prawdziwego zdarzenia. Pomnik zaprojektował najwybitniejszy artysta Azerbejdżanu” (Protokół nr XIII/2011, s. 13). Uchwała została przyjęta jednogłośnie, podobnie jak poprzednia, dotycząca skweru Miasta Speyer.

Pierwotnie pomnik miał stanąć w Warszawie, ale władze Azerbejdżanu nie doszły do porozumienia w tej sprawie ze stołecznym magistratem. Propozycja postawienia monumentu w Gnieźnie należała do prezydenta Kowalskiego, który zgłosił gotowość jego przyjęcia przez pierwszą stolicę Polski (Pomnik azerskiej wdzięczności... 2012). Pomnik odsłonięto 23 kwietnia 2013 r. Na uroczystościach obecny był wiceminister kultury i sztuki Azerbejdżanu (Pomnik przyjaźni... 2013), chociaż pierwotnie organizatorzy spodziewali się przyjazdu prezydenta İlhama Alijewa (Rpo/ala 2012).

²⁰ Piastował funkcję głowy państwa w latach 1993–2003. Od 1969 do 1982 r. stał na czele Komunistycznej Partii Azerbejdżanu, w latach 1982–1987 pełnił funkcję pierwszego wicepremiera ZSRR. Przed śmiercią na swojego następcę namaścił syna İlhama. Hejdar Alijew ustanowił w Azerbejdżanie reżim autorytarny, w którym powszechnie łamane są prawa człowieka.

²¹ Papież wypowiedział te słowa podczas pielgrzymki do Azerbejdżanu w 2002 r.

Zdjęcie 4. Pomnik przyjaźni polsko-azerbejdżańskiej. W tle Muzeum Początków Państwa Polskiego i krzyż jubileuszowy

Źródło: fot. autora.

Zdjęcie 5. Tablica pamiątkowa na płycie pomnika przyjaźni polsko-azerbejdżańskiej

Źródło: fot. autora.

KłECKO

Informacje na temat partnerstwa KłECKA z niemiecką gminą Rosche, które można pozyskać z otwartych źródeł, są szczątkowe. Ostatnim wspólnym działaniem, którego ślad pozostał

w internecie, była wymiana szkolna zrealizowana w 2016 r., dofinansowana przez Polsko-Niemiecką Współpracę Młodzieży (Gimnazjum im. prof. Władysława Nehringa w Kłecku 2016). Z udostępnionych przez Urząd Miejski Gminy Kłecko dokumentów²² wynika, że z inicjatywą nawiązania kontaktów w 1995 r. wystąpiła strona niemiecka. W roku następnym kłeccy radni podjęli uchwałę o współpracy z gminą Rosche, by rok później burmistrz mógł podpisać umowę partnerską. Aktywna kooperacja miała być prowadzona – zgodnie z informacją pracownika urzędu – do 2004 r.

Przeszukując źródła internetowe, autor natknął się na archiwalną ofertę sprzedaży pocztówki z Kłecka upamiętniającej partnerstwo z Rosche (Kłecko Partner Gminy Rosche b.d.w.). Na kartce udokumentowano powitalną tablicę przydrożną stojącą na wjeździe do gminy. W momencie wykonywania fotografii konstrukcja miała formę trzech mniejszych tablic przytwierdzonych do dwóch metalowych słupów osadzonych na podmurówce. Na mniejsze tablice składały się: żółty napis „GMINA KŁECKO” na niebieskim tle, herb gminy oraz herby Kłecka i Rosche podpisane w następujący sposób: „Miasto i Gmina Kłecko partnerem Związku Gmin Rosche [dalej nieczytelne]”²³. Jak wynika z doniesień prasowych, dwie mniejsze tablice z herbami obu gmin i opisem zostały podarowane przez delegację niemiecką w dniu podpisania umowy o współpracy. Uroczystość odbyła się 17 maja 1997 r. w Kłecku (Walerczak 1997). Można zatem domniemywać, że tablica przydrożna została postawiona wkrótce po tym wydarzeniu.

Autorowi udało się odnaleźć dwie bliźniacze tablice powitalne gminy Kłecko w Google Street View. W maju 2021 r. pierwsza stała przy drodze wojewódzkiej 190 między miejscowościami Obora i Brzozogaj, na granicy z gminą wiejską Gniezno, przy czym zdemontowano z niej herb gminy oraz herby Kłecka i Rosche. Na zdjęciu widoczne były uszkodzenia spowodowane korozją. Obecny stan tablicy dokumentuje poniższe zdjęcie.

Zdjęcie 6. Tablica przydrożna na wjeździe do gminy Kłecko, na granicy z gminą Gniezno

Źródło: fot. autora.

²² W zbiorach autora.

²³ Nazwa „Rosche” odnosi się zarówno do gminy, jak i do gminy zbiorowej (związku międzygminnego).

Zdjęcie 7. Tablica przydrożna na wjeździe do gminy Kłecko, na granicy z gminą Mieścisko
Źródło: fot. autora.

Zdjęcie 8. Tablica przydrożna na wjeździe do gminy Mieścisko, na granicy z gminą Kłecko
Źródło: fot. autora.

Drugą tablicę ustanowiono po przeciwległej stronie gminy, również przy drodze wojewódzkiej 190, na granicy z gminą Mieścisko (powiat wągrowiecki)²⁴. Nie usunięto z niej mniejszych elementów (Google wykonał zdjęcie w maju 2018 r.), natomiast ich stan techniczny pozostawiał wiele do życzenia: herby oraz ich opis zatarły się. W sierpniu 2023 r. mniejszych tablic już nie było. Pracownik urzędu miejskiego przekazał, że zostały one zdemontowane z obu instalacji w 2021 r. właśnie ze względu na zły stan techniczny.

Witkowo

Ostatnie upamiętnienie współpracy zagranicznej gminy powiatu gnieźnieńskiego dotyczy Witkowa. Na archiwalnej stronie internetowej²⁵ gmina informuje o trzech partnerach: niemieckim Am Dobrock (obecnie gmina zbiorowa Land Hadeln), ukraińskim Samhorodku oraz belgijskim Geetbets. Interesujące są początki relacji Witkowa z tym ostatnim. Z dokumentów udostępnionych przez Urząd Gminy i Miasta w Witkowie²⁶ wynika, że pośrednikiem w nawiązaniu kontaktów był gen. Andrzej Błasik, dowódca Sił Powietrznych²⁷. W maju 2009 r. gen. Błasik uczestniczył w uroczystościach ku czci załogi polskiego bombowca Wellington, zestrzelonego przez niemieckie myśliwce w 1942 r. w okolicach Geetbets. Władze belgijskiej gminy zaproponowały nawiązanie współpracy z polskim samorządem o tradycjach lotniczych. Generał Błasik wskazał Witkowo²⁸, którego władze przychyliły się do propozycji.

W rejestrach uchwał rady miejskiej udało się odnaleźć tylko jedną uchwałę w sprawie nawiązania współpracy ze społecznością lokalną innego państwa i podpisania stosownego dokumentu (listu intencyjnego) – z Am Dobrock (Uchwała Nr XXIII/212/05). Kooperacja miała objąć m.in.: kulturę i tradycję obu regionów, oświatę, sport i turystykę, działalność organizacji społecznych oraz ochronę środowiska naturalnego. W przypadku pozostałych partnerstw burmistrz również podpisywał listy intencyjne²⁹, brakuje jednak odpowiednich uchwał, co może oznaczać, że listy zostały sporządzone bez podstawy prawnej³⁰. Szczególną konstrukcją miał dokument podpisany z Samhorodkiem: ukraińską gminę reprezentowała liderka miejscowej organizacji mniejszości polskiej. Źródła internetowe informują o aktywnościach podejmowanych przez Witkowo we współpracy z partnerami zagranicznymi odpowiednio: z Am Dobrock/Land Hadeln w latach 2005–2019, z Geetbets w latach 2012–2015 oraz z Samhorodkiem w latach 2010–2011.

Gmina Witkowo ustanowiła dwie tablice o analogicznej konstrukcji na wjeździe do gminy drogą wojewódzką 260 od strony północnozachodniej (Niechanowo, Gniezno) i południowej (Strzałkowo). Obie udało się odnaleźć w Google Street View³¹. Składają się z trzech białych, pionowo wbitych w ziemię słupów. Na ich szczycie znajduje się herb Witkowa, poniżej napis „GMINA WITKOWO” niebieskimi literami na białym tle, a na samym dole zielona tabliczka „GMINA FAIR PLAY 2009. CERTYFIKOWANA LOKALIZACJA INWESTYCJI” z logotypem konkursu³². Na obu tablicach po prawej stronie od herbu Witkowa umieszczono herb Land Hadeln z opisem „GMINA PARTNERSKA”. Na pierwszej instalacji po lewej stronie dodano herb Geetbets z analogicznym dopiskiem. Na obu tablicach zabrakło herbu Samhorodka. Białe słupy, stanowiące konstrukcję tablic, nosiły widoczne ślady korozji. Zgodnie z informacją pracownika urzędu gminy tablice postawiono pod koniec lat

²⁴ Ta gmina po drugiej stronie jezdni umieściła analogiczną tablicę upamiętniającą swoich partnerów zagranicznych.

²⁵ Aktualna nie zawiera informacji o współpracy zagranicznej.

²⁶ W zbiorach autora.

²⁷ Zginął w katastrofie lotniczej pod Smoleńskiem 10 kwietnia 2010 r.

²⁸ Na terenie gminy Witkowo, we wsi Powidz zlokalizowana jest 33 Baza Lotnictwa Transportowego.

²⁹ Z Geetbets w 2013 r., z Samhorodkiem – w 2010.

³⁰ Art. 18 ust. 2 pkt 12a ustawy o samorządzie gminnym.

³¹ Samochód Google wykonał ich zdjęcia we wrześniu 2018 r. oraz lipcu 2019 r.

³² Konkurs „Gmina Fair Play” jest inicjatywą Krajowej Izby Gospodarczej. Prowadzi go Instytut Badań nad Demokracją i Przedsiębiorstwem Prywatnym: „w konkursie «Gmina Fair Play» co roku wskazujemy polskim i zagranicznym firmom gminy, w których mogą inwestować bez obaw, a inwestorzy obsługiwani są w przyjaznej atmosferze przez merytorycznie przygotowanych pracowników, na których pomoc i doradztwo mogą liczyć i których etyka nie jest kwestionowana” (Przedsiębiorstwo Fair Play b.d.w.).

Zdjęcie 9. Tablica przydrożna na wjeździe do gminy Witkowo, na granicy z gminą Niechanowo
Źródło: fot. autora.

Zdjęcie 10. Tablica przydrożna na wjeździe do gminy Witkowo, na granicy z gminą Strzałkowo
Źródło: fot. autora.

dziewięćdziesiątych³³, wtedy jeszcze bez herbów gmin partnerskich. W sierpniu 2023 r. tablice prezentowały się w sposób pokazany na zdjęciach na poprzedniej stronie.

Obecnie również na pierwszej tablicy nie ma herbu gminy Geetbets. W obu przypadkach herby belgijskiego partnera musiały zostać usunięte z powodów technicznych, ponieważ na rewersie tablic pozostały ich mocowania.

Omówienie wyników badań

Trzy z dziesięciu gmin powiatu gnieźnieńskiego, a więc połowa z tych, które współpracują z partnerami zagranicznymi, postanowiły w sposób symboliczny uhonorować swoją współpracę międzynarodową w lokalnym krajobrazie. Upamiętnienia przyjęły różne formy: tablic powitalnych na wjeździe do gminy, pomników oraz nazwy placu. Zostały ustanowione w ważnych dla gmin lokalizacjach. W przypadku Gniezna skwer im. Miasta Speyer znajduje się w miejscu istotnym z perspektywy historii zarówno lokalnej, jak i państwowej. Jest to o tyle znaczące, że na przestrzeni wieków relacje polsko-niemieckie naznaczone były konfliktem, zwłaszcza w Wielkopolsce, która znalazła się w zaborze pruskim, a w okresie okupacji niemieckiej została włączona do III Rzeszy jako Kraj Warty. To w tym regionie ludność polska w największym stopniu odczuła na sobie niemiecką ekspansję na wschód. Tym bardziej symbolicznie należy zatem odczytywać ustanowienie placu na cześć niemieckiego miasta w historycznej kolebce państwa polskiego. Jeśli zestawić ten przykład z ustaleniami Jańczaka dotyczącymi miast granicznych, skwer wpisuje się w symbolikę „prekursorów reintegracji”. Warto przy tym dodać, że jego okolice, w przeszłości nazywane Kcyńską Łatą, były owiane złą sławą wśród gnieźnian. Mimo kiepskiej reputacji dzielnicy jej mieszkańcy wykazali się patriotyczną postawą w czasie II wojny światowej, uczestnicząc w obronie miasta. Kcyńska Łata zniknęła wraz z budową nowych ciągów komunikacyjnych w latach 70. Ustanowienie skweru im. Miasta Speyer można uznać za jeden z elementów rewitalizacji zaniedbanej przestrzeni miejskiej Gniezna. Obecnie jest on częścią promenady pieszo-rowerowej nad jeziorem Jelonek, popularnego wśród mieszkańców miejsca rekreacji.

Gminy Kłecko i Witkowo jako miejsce upamiętnienia współpracy zagranicznej wybrały inną, choć nie mniej istotną lokalizację: wjazd do gminy. Taki wybór można interpretować na dwa sposoby. Po pierwsze, będzie to manifestacja idei twinningu skierowana zarówno do mieszkańców gminy, jak i wszystkich, którzy skorzystają z danej drogi. Nawiązuje to do motywu paradyplomacji, jakim jest budowanie prestiżu subpaństwowej jednostki terytorialnej. Chęć pochwalenia się swoimi osiągnięciami widoczna jest szczególnie w przypadku Witkowa, które dodatkowo informuje o wyróżnieniu w konkursie „Gmina Fair Play”. Powiązanie symboliki konkursu z prezentacją gmin bliźniaczych ma na celu przyciągnięcie potencjalnych inwestorów. Przesłanie z tego płynące da się odczytać w następujący sposób: „przyjedźcie i zainwestujcie w naszej gminie, bo jesteśmy wiarygodni, a naszą wiarygodność i prestiż wzmacniają nasze kontakty międzynarodowe, w szczególności w Europie Zachodniej”. Na tablicach gminy Witkowo nie umieszczono herbu partnera wschodnioeuropejskiego (ukraińskiego).

Możliwa jest jeszcze druga interpretacja. Analizowane tablice umiejscowione są na granicy z innymi gminami. Dostrzec w tym można element konkurencji z lokalnymi sąsiadami, co najlepiej widać na przykładzie gmin Kłecko i Mieścisko, które swoje tablice umieściły po przeciwnej stronie drogi. Upamiętnienia te stanowią więc przykład redemarkacji, przy czym to ponowne wytyczenie granic dotyczy nie sąsiadujących ze sobą państw, a jednostek samorządu terytorialnego. W przypadku Kłecka i Mieściska w „wyścigu na pomniki” lepiej wypada ta druga gmina, której monument znajduje się w zdecydowanie lepszym stanie technicznym niż tablica sąsiada. Podobnie jest zresztą w przypadku tablicy Witkowa, uszkodzonej przez korozję³⁴. Wydaje się, że brak dbałości o te upamiętnienia można wytłumaczyć w następujący sposób: partnerstwa, które honorują, nadgryzł ząb czasu. Być może nadeszła już pora, by je zaktywizować, nie tylko symbolicznie. Niewykluczone,

³³ Ustalenie przybliżonej daty nastręcza trudności z uwagi na rotację personelu urzędu.

³⁴ Sąsiadująca z Witkowem gmina Strzałkowo również postawiła przydrożną tablicę powitalną, przy czym w pewnej odległości (ok. 100 m) od tablicy gminy Witkowo. Nie ma na niej jednak odwołań do współpracy zagranicznej.

że zła kondycja pomników wynika z braku zainteresowania nimi ze strony władz gminy. Czynniki ludzki ma fundamentalne znaczenie dla paradyplomacji: partnerstwa często wygasają po zmianie na stanowisku wójta/burmistrza/prezydenta (Skorupska 2015, s. 69).

Interesujące wnioski wstępne wypływają z analizy socjologii pomników. Odnosząc się do estetyki: we wszystkich przypadkach władze gmin wydzieliły dla nich względnie dużo przestrzeni, co wskazuje na znaczenie tych upamiętnień dla liderów samorządowych. Jeśli oceniać wartość artystyczną pomników twinningu, nie będzie ona najwyższa w przypadku tablic przydrożnych, natomiast – jak podkreślał Nijakowski – ważniejszy jest komunikat. W Kłecku został on zakłócony przez demontaż mniejszych tablic. W obecnym stanie przekaz, jaki niesie za sobą to upamiętnienie, jest wybrakowany – dosłownie i w przenośni. W analizowanych przykładach mamy do czynienia z komunikowaniem partnerstwa zagranicznego gmin, które można rozumieć jako ideę (pomnik poświęcony abstrakcyjnej idei) lub jako wspomnienie zagranicznej JST, z którą dana gmina współpracuje (pomnik oznaczający). W przypadku Gniezna pojawiła się również „przyjaźń polsko-azerbejdżańska”, a więc kolejna idea, która może być niezrozumiała dla szerokiego ogółu mieszkańców. Na marginesie należy dodać, że zgodnie z uchwałą ustanawiającą pomnik miał upamiętnić Polaków zasłużonych dla Azerbejdżanu, tymczasem jego realizacja w ogóle na to nie wskazuje. Wśród lokalnych elit intelektualnych wątpliwości mogą wywoływać symboliczne zrównanie Hejdara Alijewa i Jana Pawła II, zlokalizowanie pomnika w pobliżu miejsc związanych z narodzinami polskiej państwowości czy też sama idea „przyjaźni polsko-azerbejdżańskiej”. Jeśli pomyśleć o Kaukazie Południowym, to zdecydowanie więcej pozytywnych emocji wywoła wśród Polaków Gruzja niż Azerbejdżan.

Analizowane upamiętnienia ustanowiono między 1997 a 2013 r. Pierwsze (Kłecko) powstało w okresie, gdy polskie gminy masowo nawiązywały współpracę z partnerami niemieckimi, a więc wpisuje się ono w szersze procesy normalizacji stosunków z zachodnim sąsiadem oraz integracji europejskiej Polski, niemożliwej bez wsparcia Niemiec. Tablicę powitalną Witkova postawiono pod koniec lat 90., natomiast herby gmin partnerskich umieszczono na niej dopiero po sformalizowaniu kontaktów zagranicznych, do czego doszło w pierwszej i drugiej dekadzie XXI w. Te działania gminy można zinterpretować jako utrwalenie pozycji polskiego samorządu na arenie europejskiej i światowej, podobnie zresztą jak inicjatywy Gniezna. O wadze przykładanej przez władze gmin do pomników twinningu, przynajmniej na etapie ich stanowienia, świadczą rozmiary. Są to obiekty względnie duże i zarazem dobrze widoczne w lokalnym krajobrazie.

Casus pomnika przyjaźni polsko-azerbejdżańskiej w Gnieźnie jest szczególny. Stanowi on przykład przenikania się dyplomacji państwowej i paradyplomacji lub też wykorzystywania paradyplomacji jako instrumentu polityki zagranicznej. W tym przypadku władze autorytarnego państwa – Azerbejdżanu – w celu realizacji swoich interesów posłużyły się polską JST. Stosowanie paradyplomacji w polityce zewnętrznej reżimów niedemokratycznych jest dość powszechną praktyką, o czym pisał chociażby Alexander Kuznetsov (2015, s. 73–74). Przykładów dostarczają Chińska Republika Ludowa i zainteresowanie jej władz kontaktami z europejskimi gminami i regionami, np. czeskimi i słowackimi (Šimalčík i in. 2021).

Jak już wcześniej wspomniano, pomnik pierwotnie miał stanąć w Warszawie, jednak władze azerbejdżańskie nie porozumiały się w tej sprawie ze stołecznym magistratem. Mówiąc słowami ówczesnego prezydenta Gniezna, „tamtejszy samorząd się ociągał” (Azerskie podziękowanie... 2012). Można przypuszczać, że „ociąganie się” władz Warszawy³⁵ nie było przypadkowe: nie chciały one po prostu firmować inicjatywy autorytarnego reżimu. Wypada przypomnieć w tym kontekście, że warszawscy radni starali się do tej pory upamiętnić w krajobrazie stolicy osoby i wydarzenia kojarzące się z walką o niepodległość, demokracją i prawami człowieka, by wspomnieć tylko rondo Dżochara Dudajewa czy rondo Tybetu, ustanowione odpowiednio w 2005 i 2010 r. Pomnik, na którym miały być zestawione słowa Jana Pawła II, symbolu nadziei Polaków na odzyskanie wolności w okresie PRL, oraz Hejdara Alijewa, autorytarnego satrapy z komunistyczną przeszłością, z pewnością nie wpisywałby się w takie działania. Pomysł prezydenta Kowalskiego, aby monument postawić w Gnieźnie, uwolnił władze Warszawy od problemu. Należy w tym miejscu dodać, że Azerbejdżan od kilkunastu lat prowadzi systematyczną politykę pamięci, która ma poprawić wize-

³⁵ Prezydentem miasta stołecznego była wówczas Hanna Gronkiewicz-Waltz.

runek tego kaukaskiego państwa w Polsce. Fundowane przez azerbejdżański rząd tablice pamiątkowe oraz pomniki odwołujące się do wydarzeń i postaci łączących historię Polski i Azerbejdżanu pojawiły się m.in. w: Gdańsku, Krakowie, Poznaniu i Toruniu. W jednym z wywiadów były ambasador Republiki Azerbejdżanu w Polsce Hasan Hasanow naliczył ponad 30 takich upamiętnień (Kruszyńska 2020). Ostatecznie również w Warszawie pojawił się pomnik symbolizujący przyjaźń polsko-azerbejdżańską. 7 września 2017 r. w parku Polińskiego w dzielnicy Praga-Południe odsłonięto dwa popiersia: gen. Macieja Sulkiewicza, polskiego Tatara i twórcy armii azerbejdżańskiej, rozstrzelanego w Baku przez bolszewików w 1920 r., oraz Veliego bek Jedigara, azerbejdżańskiego i polskiego oficera, uczestnika kampanii wrześniowej i żołnierza Armii Krajowej. Na uroczystości obecny był minister obrony narodowej Republiki Azerbejdżanu, podczas gdy polski rząd reprezentował wiceminister, władze miejskie zaś – burmistrz dzielnicy (Ministerstwo Obrony Narodowej 2017). Niska ranga polskich przedstawicieli oraz lokalizacja pomnika z dala od centrum Warszawy potwierdzają niechęć do afiszowania się z tą inicjatywą zarówno przez polskie władze rządowe, jak i samorządowe.

Zakończenie

Analiza przykładów z gmin powiatu gnieźnieńskiego pozwala na przynajmniej wstępną pozytywną weryfikację postawionej hipotezy. Uwzględniając ograniczone ramy artykułu, należy traktować go jedynie jako przyczynek do badań ogólnopolskich, które docelowo powinny objąć zasięgiem większy zakres gmin, a w warstwie metodologicznej – szersze spektrum technik, np. wywiady pogłębione czy sondáže.

Wśród problemów badawczych, które wyłaniają się z powyższych rozważań, można wskazać następujące.

1. „Oswajanie pomników” i odbiór komunikatu przez społeczność lokalną. Podjęcie tego zagadnienia wymaga przeprowadzenia badań ilościowych i jakościowych na temat rozpoznawalności upamiętnień twinningu wśród mieszkańców i jej przełożenia na wiedzę o partnerach zagranicznych gminy czy idei paradyplomacji.
2. Toponimia. Tematem osobnego opracowania mogą być ulice i place nazwane na cześć partnerów zagranicznych miast, których w Polsce nie brakuje, by wspomnieć chociażby ulicę Brneńską w Poznaniu czy ulicę Kraljevską w Zielonej Górze. Ciekawy wydaje się problem tego, czy w toku przymusowej dekomunizacji po roku 2016 na miejsce „komunistycznych” pojawiły się nazwy odwołujące się do miast partnerskich.
3. Aspiracje lokalnych elit władzy. Analizowane w tekście pomniki potwierdzają międzynarodowe aspiracje władz lokalnych, a przynajmniej tych, które ustanowiły te upamiętnienia. Przykłady Kłecka i Witkowa pokazują, że priorytety wójtów i radnych mogą się zmieniać. Poznanie warunkowań tego procesu wymaga przeprowadzenia badań jakościowych (wywiadów pogłębionych).
4. Podobieństwo i analogie. Podobieństwo (np. zbliżona liczba mieszkańców, podobny profil gospodarczy) jest powszechnym kryterium doboru partnera zagranicznego przez JST (Skorupska 2015, s. 64–65). W przypadku Gniezna wybór Spiry był podyktowany obecnością katedr w obu miastach. Twinning nawiązuje się niekiedy zgodnie z zasadą „partner mojego partnera staje się moim partnerem” – np. Poznań, poszukując miasta do współpracy w Gruzji, wybrał Kutaisi, które wcześniej utrzymywało relacje z Charkowem, a ten jest miastem bliźniaczym Poznania. Upamiętnienie Spiry w krajobrazie pierwszej stolicy Polski było odpowiedzią na wcześniejszy gest niemieckiego partnera. Ciekawym wątkiem są potencjalne podobieństwa i analogie w symbolicznych upamiętnieniach twinningu.
5. Kwalifikacje lokalnych elit władzy. Przykład pomnika przyjaźni polsko-azerbejdżańskiej skłania ku przemyśleniom na temat kwalifikacji, a może też wrażliwości, polskich elit lokalnych. Gnieźnieńscy radni i prezydent miasta nie wyrażali bowiem wątpliwości, przynajmniej publicznie, wobec postaci Alijewa i natury reżimu azerbejdżańskiego. Przypadek ten może też świadczyć o braku koordynacji działań między polskimi JST a rządem. Gdyby komunikacja między Ministerstwem Spraw Zagranicznych a samorządami działała, być może radni nie zdecydowaliby się na uhonorowanie w pierwszej stolicy Polski wicepremiera ZSRR.

Studium przypadku pomnika przyjaźni polsko-azerbejdżańskiej w Gnieźnie rzuca też światło na szczególnie obszar badawczy: przenikanie się paradyplomacji i dyplomacji państwowej w krajobrazie współczesnych miast. W tekście zasygnalizowano przykłady z Warszawy, tymczasem można je odnaleźć w wielu innych miejscach Polski³⁶ i nie tylko, by wspomnieć chociażby czeską Pragę i działania jej władz po 2020 r., które wywoływały protesty Federacji Rosyjskiej³⁷. Powyższe rozważania pozwalają na wstępny wniosek, że państwa autorytarne w celu realizacji swoich interesów nawiązują współpracę z władzami lokalnymi państw demokratycznych, omijając kanały rządowe. Przedmiotem takiej współpracy może być polityka pamięci. Przykład Gniezna pokazuje, że w mniejszym, prowincjonalnym mieście władze Azerbejdżanu mogły osiągnąć więcej niż w stolicy. Ustanowienie „pomnika przyjaźni” w centrum Warszawy zapewne nie uszłoby uwadze rządu, pracownicy stołecznego magistratu byli też bardziej – jak można się domyślać – świadomi kontekstu. Ostatecznie władze Warszawy zgodziły się na przyjęcie „daru” od władz Azerbejdżanu. Pomnik stanął jednak w miejscu oddalonym od centrum, miał też zupełnie inny wydźwięk.

Bibliografia

- Azerskie podziękowanie – pomnik w Gnieźnie (2012). Radio Poznań, 27 listopada. <https://radiopoznan.fm/informacje/pozostale/azerskie-podziekowanie-pomnik-w-gnieznie> (dostęp: 28.02.2024).
- Borzyszkowska-Szewczyk, M. (2017). Kilka refleksji o dynamice i porządku dyskursu pamięcioznawczego. *Studia Kulturoznawcze*, 1(11), 13–41.
- Bugno-Janik, A. (2023). Problemy partycypacji w polskich miastach. *Builder*, 5(310), 55–57. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0053.4085>.
- Council of European Municipalities and Regions (2010). Table showing the number of twinnings in the wider Europe in 2010. <http://www.twinning.org/uploads/assets/news/Number%20of%20twinning%20in%20Europe%20in%202010.pdf> (dostęp: 28.02.2024).
- Dumała, H. (2010). Motywy paradyplomacji. W: A. Pawłowska (red.), *Niepaństwowi uczestnicy stosunków międzynarodowych* (s. 65–76). Lublin: Wydawnictwo WSPA.
- Gimnazjum im. prof. Władysława Nehringa w Kłecku (2016). Kłecko – Rosche. Rewizyta. <https://www.facebook.com/kleckiegimnazjum/posts/1063067153773389> (dostęp: 28.02.2024).
- Gniezno – Pierwsza Stolica Polski (b.d.w.a). Pomnik przyjaźni polsko-azerbejdżańskiej. https://www.gniezno.eu/atracje/atracja/893/pomnik_przyjazni_polskoazerbejdzanskiej_ (dostęp: 28.02.2024).
- Gniezno – Pierwsza Stolica Polski (b.d.w.b). Speyer. https://www.gniezno.eu/cms/20453/speyer_ (dostęp: 28.02.2024).
- Hałas, E. 2004. Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa. Zmiany nazw ulic po komunizmie. W: M. Marody (red.), *Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czterech latach transformacji* (s. 128–152). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Jańczak, J. (2018). Integration De-scaled. Symbolic Manifestations of Cross-border and European Integration in Border Twin Towns. *Journal of Borderlands Studies*, 33(3), 1–21. <https://doi.org/10.1080/08865655.2016.1226925>.
- Kacperczyk, E., Ciesielska, K., Gontarz, A., Matysek-Zdun, U. (2022). *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2022 r.* Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Kłecko Partner Gminy Rosche [pocztówka] (b.d.w.). <https://archiwum.allegro.pl/oferta/klecko-partner-gmin-rosche-i10764389552.html> (dostęp: 28.02.2024).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 ze zm.
- Korelus-Bruder, E. (2022). Städtepartnerschaft: Das nimmt uns Putin nicht. *Die Rheinpfalz*, 12 marca. https://www.rheinpfalz.de/panorama_artikel,-st%C3%A4dtepartnerschaft-das-nimmt-uns-putin-nicht-_arid,5327417.html (dostęp: 28.02.2024).
- Kruszyńska, A. (2020). H. Hasanow: Azerbejdżan i Polska są narodami braterskimi. *Dzieje.pl*, 28 maja. <https://dzieje.pl/h-hasanow-azerbejdzan-i-polska-sa-narodami-braterskimi> (dostęp: 28.02.2024).

³⁶ Podobny charakter ma jeszcze jedno upamiętnienie w Gnieźnie: Dolina Pojednania. Ograniczone ramy artykułu nie pozwalają jednak na jego analizę. Więcej o tym miejscu: https://pl.wikipedia.org/wiki/Dolina_Pojednania (dostęp: 29.03.2024).

³⁷ Chodzi m.in. o: usunięcie pomnika marszałka Iwana Koniewa, ustanowienie tablicy upamiętniającej tzw. własowców, uczestniczących w powstaniu praskim w 1945 r., oraz o zmianę nazewnictwa ulic i placów, przy których zlokalizowana jest ambasada FR (plac Borysa Niemcowa, ulica Bohaterów Ukraińskich, promenada Anny Politkowskiej).

- Ksenicz, I. (2018). Współpraca międzynarodowa miast polskich – wokół raportu Narodowego Instytutu Samorządu Terytorialnego. *Samorząd Terytorialny*, 1–2, 150–156.
- Kuznetsov, A.S. (2015). *Theory and Practice of Paradiplomacy. Subnational governments in International Affairs*. London – New York: Routledge.
- Mesa Bedoya, J.C., González Parias, C.H., Zeraoui, Z. (2023). Evolution and research trends of paradiplomacy. A bibliometric analysis. *Revista Española de Documentación Científica*, 46(1), 1–14. <https://doi.org/10.3989/redc.2023.1.1960>.
- Ministerstwo Obrony Narodowej (2017). Pamięci bohaterów, 7 września. <https://www.gov.pl/web/obrona-narodowa/pamieci-bohaterow-2> (dostęp: 28.02.2024).
- Modzelewski, W.T. (2019). Dylematy w określaniu aktywności zagranicznej samorządów terytorialnych – kategoria paradiplomacji. *Samorząd Terytorialny*, 3, 15–29.
- Myga-Piątek, U. (2012). *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Nijakowski, L.M. (2006). *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Pomnik azerskiej wdzięczności dla Polaków w Gnieźnie (2012). *Dzieje.pl*, 8 grudnia. <https://dzieje.pl/aktualnosci/pomnik-azerskiej-wdziecznosci-dla-polakow-w-gnieznie> (dostęp: 28.02.2024).
- Pomnik przyjaźni polsko-azerskiej odsłonięty w Gnieźnie (2013). *Gniezno. Nasze Miasto*, 24 kwietnia. <https://gniezno.naszemiasto.pl/pomnik-przyjazni-polsko-azerskiej-odsloniety-w-gnieznie/ar/c1-1827250> (dostęp: 28.02.2024).
- Protokół nr XL/2009 z XL sesji Rady Miasta Gniezna odbytej w dniu 28 października 2009. https://bip-v1-files.idcom-jst.pl/sites/47165/wiadomosci/353493/files/protokall_xl_sesji_rmg_z_dnia_28102009_do_bip1177.pdf (dostęp: 28.02.2024).
- Protokół nr XIII/2011 z XIII sesji Rady Miasta Gniezna odbytej w dniu 21 września 2011. https://bip-v1-files.idcom-jst.pl/sites/47165/wiadomosci/353252/files/plik_dokumentu.pdf (dostęp: 28.02.2024).
- Przedsiębiorstwo Fair Play (b.d.w.). Idea Konkursu. <http://www.gmina.fairplay.pl/idea-konkursu.html> (dostęp: 28.02.2024).
- Różycki, B. (2019). Przemianowywanie ulic w Polsce 1989–2016. Charakterystyka zagadnienia. W: A. Dubicki, M. Rekść, A. Sepkowski (red.), *W kręgu wyobrażeń zbiorowych. Polityka, władza, społeczeństwo* (s. 145–172). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8088-950-7.08>.
- Skorupska, A. (2015). *Dyplomacja samorządowa. Efektywność i perspektywy rozwoju*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Szpociński, A. (2008). Miejsca pamięci (*lieux de mémoire*). *Teksty Drugie*, 4, 11–20.
- Šimalčík, M., Šebok, F., Kalivoda, A., Blablová, V. (2021). *Under the Radar: Mapping the Czech and Slovak Local Governments' Ties to China*. Bratislava: Central European Institute of Asian Studies.
- Trutkowski, C., Mandes, S. (2005). *Kapitał społeczny w małych miastach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Uchwała Nr XL/459/2009 Rady Miasta Gniezna z dnia 28 października 2009 r. w sprawie: nadania nazwy skwerowi przy ul. Kanclerza Jana Łaskiego w Gnieźnie. https://bip-v1-files.idcom-jst.pl/sites/47165/wiadomosci/350586/files/09_459_xl686.pdf (dostęp: 28.02.2024).
- Uchwała nr XIII/129/2011 Rady Miasta Gniezna z dnia 21 września 2011 r. w sprawie: wzniesienia w Gnieźnie „Pomnika przyjaźni”. <https://bip-v1-files.idcom-jst.pl/sites/47165/wiadomosci/349434/files/12911.pdf> (dostęp: 28.02.2024).
- Uchwała nr XLVI/649/2022 Rady Miasta Gniezna z dnia 7 marca 2022 r. w sprawie: zaprzestania współpracy z rosyjskim miastem Siergijew Posad. https://bip-v1-files.idcom-jst.pl/sites/47165/wiadomosci/617990/files/22_649_xlvi.pdf (dostęp: 28.02.2024).
- Uchwała Nr XXIII/212/05 Rady Miejskiej w Witkowie z dnia 30 września 2005 r. w sprawie podjęcia współpracy ze społecznością lokalną niemieckiej gminy Am Dobrock. http://www.bip.witkowo.pl/content.php?cms_id=824 (dostęp: 28.02.2024).
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. z 2023 r., poz. 40 tj.
- Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, Dz.U. z 2022 r., poz. 2094 tj. ze zm.
- Walerczak, J. (1997). Kłeczko czternaste. *Głos Wielkopolski*, 19 maja.
- Wasilewski, K. (2021). Miasta i paradiplomacja pamięci. Międzynarodowy wymiar lokalnych polityk historycznych. *Sprawy Międzynarodowe*, 74(1), s. 37–64. <https://doi.org/10.35757/sm.2021.74.1.02>.
- Wertsch, J. (2002). *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Związek Miast Polskich (2009). Współpraca miast partnerskich. http://www.miasta.pl/uploads/document/content_file/672/baza_miasta_gminy.pdf (dostęp: 28.02.2024).